

Gepubliceerd in: F. Barnhoorn e.a. (red.), *De Bijbel in Nederland: De plaats van de Bijbel in kerk en samenleving*, Haarlem 2018, 59-71.

Het Oude Testament als bron van inspiratie

Klaas Spronk

Wat moeten we met het Oude Testament? Die vraag is bijna net zo oud als de christelijke kerk. In deze bijdrage wil ik met enkele sprekende voorbeelden aangeven hoe er in de loop van de kerkgeschiedenis mee is omgegaan. Dat is een goede aanloop voor een analyse van de huidige discussies over het Oude Testament. Op basis daarvan zal ik met een voorstel komen dat sommige lezers misschien zal schokken vanwege zijn vrijmoedigheid, maar dat ook zal getuigen van een groot vertrouwen in het Oude Testament als een blijvende bron van inspiratie.

Het ongelijk en het gelijk van Marcion

Halverwege de tweede eeuw van onze jaartelling was er onder de volgelingen van Jezus Christus nog niet zoiets als wat wij nu het Nieuwe Testament noemen. Men wilde in Jezus' voetspoor gaan aan de hand van zijn woorden en daden. Dat gebeurde op basis van de verhalen van de ooggetuigen. Over de manier waarop die woorden en daden schriftelijk waren vastgelegd en over de vraag welke van die geschriften het meest betrouwbaar waren, was niet veel discussie. De traditie was levend en er was ruimte voor verschillende vormen van toe-eigening van de boodschap van de opgestane Heer. Als je de christenen van toen gevraagd zou hebben naar hun heilige boeken, dan zouden ze waarschijnlijk verwezen hebben naar wat wij nu het Oude Testament noemen. Dat had Jezus immers zelf ook gedaan, bijvoorbeeld in zijn gesprek met de Emmaüsgangers (Lucas 24:25-27). Het feit alleen al dat hij 'Christus', de Griekse term voor het Hebreeuwse 'messias', genoemd wordt, geeft aan dat hij gezien werd als de vervulling van de messiaanse verwachting zoals verwoord in de Hebreeuwse Bijbel.

Volgens Marcion (85-160) was dat bij nader inzien te kort door de bocht. We weten niet zoveel van hem, en de informatie over hem komt vooral van zijn tegenstanders en was dus gekleurd. Marcion zou fortuin gemaakt hebben als reder, maar was toch vooral ook kerkelijk actief. Dat zou hij van thuis kunnen hebben meegekregen, want men beweert dat zijn vader bisschop was in Sinope, aan de Turkse zijde van de Zwarte Zee. Marcion probeerde een plek te krijgen in de christelijke kerk in Rome. Daar schrok men echter van zijn kritische kijk op de manier waarop men de boodschap van Jezus Christus met het Oude Testament dacht te kunnen verbinden. Moeten we op basis van een nauwkeurige lezing, zo stelde Marcion, niet vaststellen dat het geloof in Jezus Christus wezenlijk anders is dan de godsdienst van het oude Israël? Sterker nog: is de vader van Jezus Christus niet een andere god dan de god van Israël? In zijn boek *Antithesen* zette hij de verschillen op een rijtje. Zo wees hij er bijvoorbeeld op dat je in het Oude Testament leest: 'Een oog voor een oog, een tand voor een tand' (Exodus 21:24), terwijl Jezus zegt: 'Als iemand je op de wang slaat, bied hem dan ook de andere wang aan' (Lucas 6:29). In 2 Koningen 2:23-24 lees je dat 2 berinnen 42 kinderen verscheuren nadat ze door de profeet Elisa vervloekt zijn in de naam van zijn god, terwijl Jezus zegt: 'Laat de kinderen bij me komen, houd ze niet tegen, want het koninkrijk van God behoort toe aan wie is zoals zij' (Marcus 10:14). De god van het Oude Testament zegt: 'Ik, die het licht maak en de duisternis schep; die vrede geef en het kwade schep; Ik, de HEER, ben het, die dat alles doet' (Jesaja 45:7), terwijl we in 1 Johannes 1:5 lezen, dat 'God licht is en er in hem geen spoor van duisternis is'. Dit soort grote verschillen wijst er volgens Marcion op dat de god van het Oude Testament niet dezelfde kan zijn als de vader van Jezus Christus. Beter dan om krampachtig te proberen ze toch met elkaar te verbinden door het kunst- en vliegwerk van de allegorische exegese is het om het lijntje door te knippen en je te concentreren op het zuivere evangelie van Jezus Christus.

Marcion kreeg veel navolging. Zijn boodschap sprak aan bij mensen die in de harde rauwe werkelijkheid van die dagen op zoek waren naar hogere zaken. Je zou het de wens naar spiritualiteit kunnen noemen. De kerkelijke gemeenschap rond Marcion maakte indruk door haar ascetische levenshouding en haar discipline. De leer van Marcion werd echter ook fel bestreden. Kan men Jezus zomaar van zijn joodse wortels lossnijden? Begrijpt men zijn woorden en werken dan nog wel goed? Het is ook veelzeggend dat Marcion niet alleen het Oude Testament afschreef maar dat hij ook veel boeken die later onderdeel van het Nieuwe Testament zouden gaan uitmaken, niet als gezaghebbend wilde aanvaarden. We mogen blij zijn dat Marcion al vroeg op een zijspoor is gezet. Anders zouden we in de kerk veel goede boeken hebben gemist. Leiden Marcions denkbeelden ook niet tot antisemitisme? Wat dit laatste betreft is het merkwaardig dat zijn bestrijders, Tertullianus voorop, Marcion betichtten van 'joodse' opvattingen. Net zoals de joden heeft Marcion ernstige kritiek op de manier waarop de christelijke kerk zich de Hebreeuwse Bijbel toe-eigent: de oorspronkelijke tekst wordt geen recht gedaan als je overal verwijzingen naar Jezus Christus wilt vinden. Juist dat geeft ons nog steeds te denken. Heeft Marcion niet toch ook gelijk met zijn kritiek op deze exegese als inlegkunde? Ook al hoeft het niet eens te zijn met zijn antwoorden, zijn vragen moeten wel serieus genomen worden.

Luther als oudtestamenticus

Met het verketteren van Marcion lijkt het Oude Testament gered voor de christelijke kerk. Of het Oude Testament daarmee recht gedaan wordt, is wat anders. Het blijft toch vooral het boek van de belofte van de messias, dat pas in de vervulling van die belofte in Jezus Christus zijn ware betekenis krijgt. In de reformatie wordt dat, zo lijkt het, nog eens bevestigd door het scherpe onderscheid dat Luther maakt tussen wet en evangelie. Vaak stelt men dat het Oude Testament samenvalt met de wet, die in de eerste plaats bedoeld is om de mens zich bewust te laten worden van zijn zonde. Dat is echter een misverstand. Er zit volgens Luther ook veel evangelie in het Oude Testament. Sterker nog: het bevrijdende inzicht van de rechtvaardiging van de zondaar is ongetwijfeld gevoed door Luthers bestudering van het Oude Testament. Luther was oudtestamenticus en vooral ook liefhebber van de psalmen. Als kloosterling was hij vertrouwd met de dagelijkse meditatie van de psalmen, en zijn colleges begon hij ook altijd met een psalm. Hij noemt het boek Psalmen 'de kleine Bijbel', omdat ze heel de bijbelse boodschap bevatten. Hij vond daarin zowel de onmogelijk te vervullen eis om rechtvaardig te zijn voor God, als de troost dat hij gered kon worden door Gods gerechtigheid. De bede uit Psalm 71:2 – 'Red mij door uw gerechtigheid' – zag Luther vervuld in Jezus Christus. Juist in de beleving van de gezongen psalmen werd dat voor hem werkelijkheid.

Zoals bekend ging de liefde van Luther voor het Oude Testament niet gepaard met veel respect voor het jodendom. Zijn geschrift *Von den Juden und ihren Lügen* liegt er niet om. Dat leidt nog steeds tot veel beroering. Het is de vraag of daarbij in alle opzichten recht aan Luther wordt gedaan.¹ Beter dan achteraf Luther de schuld in de schoenen te schuiven van alle latere antisemitisme is het om te bedenken dat zijn felle polemiek tegen de joden voortkomt uit zijn hartstocht voor het evangelie. Het was voor hem onuitstaanbaar dat hij zijn vreugde over de kostbare schat die hij gevonden had in het Oude Testament niet kon delen met de mensen die dat volgens hem toch het beste zouden moeten begrijpen. Hoe was het in Gods naam mogelijk dat de mensen die het Oude Testament van binnenuit kenden niet wilden inzien dat Jezus Christus de sleutel tot die schat was?

¹ Zie hierover H.-M. Kirn, 'Luther als wegbereider van Hitler? Over zin en onzin van een oude stelling', *In de Marge* 16 (2007), 42-48; en 'Martin Luther. Precursor of Modern Antisemitism', in: K. Spronk & E. van Staaldoune-Sulman (eds), *Hebrew Texts in Jewish, Christian and Muslim Surroundings*, Leiden 2018, 188-197; M. Matthias, 'Maarten Luthers Theologie – Antisemitisch? Enkele Theologiehistorische en historische notities bij een Nederlandse Discussie', *Luther-Bulletin* 21, 2012 (maart 2013), 32-59.

Vijfhonderd jaar later kan men constateren dat Luther in zijn *Entdeckersfreude* wel erg weinig ruimte liet voor relativiseren, laat staan voor andere visies. De reformatie was eenkennig: alles is op de Bijbel gebaseerd (*sola scriptura*) en er is maar één uitleg mogelijk (*solus Christus*). Men kan zich afvragen of dat bij alle oprechte eerbied voor de Bijbel er niet toe leidt dat de Bijbel zelf in een bepaald keurslijf wordt geperst. De teksten kunnen ook anders worden uitgelegd en er zijn binnen de Bijbel ook andere accenten gezet dan die welke Luther zag.

Het Oude Testament in Nederland

In christelijk Nederland lijkt er altijd relatief veel aandacht voor het Oude Testament te zijn geweest. Dat heeft te maken met zijn calvinistische achtergrond. Calvijn benadrukte de eenheid van Oude en Nieuwe Testament als Gods openbaring. Het kan niet anders of bij serieuze exegese moet men wel tot het inzicht komen dat er een duidelijke lijn zit in al die geschriften. Door geleerden als Voetius in de zeventiende eeuw en Kohlbrugge (met zijn boek *Waartoe het Oude Testament?*) in de negentiende eeuw werd dat vast verankerd in de orthodoxie. Ook Kornelis Heiko Miskotte past in deze lijn, zij het dat hij daarin een eigen weg ging met grote waardering voor het joodse denken, zoals hij uiteenzette in zijn dissertatie *Het wezen der joodsche religie* (1932) en in zijn boek *Edda en Thora* (1939). Met de opkomst van het nazisme en het daarmee gepaard gaande antisemitisme kreeg dat extra lading. Zijn boekje *Bijbels ABC* (1941) kan men als verzetsliteratuur betitelen. Miskotte wilde aantonen dat het joodse denken, zoals dat in de Bijbel gestalte krijgt, een heel eigen karakter heeft en ons helpen kan om beter te begrijpen hoe de god van de Bijbel zich aan ons openbaart. In zijn boek *Als de goden zwijgen. Over de zin van het Oude Testament* (1956) wil de Leidse hoogleraar laten zien hoe juist het Oude Testament, mits goed vertolkt, geschikt is om de moderne mens aan te spreken. Bovendien heeft het Oude Testament een tegoed ten opzichte van het Nieuwe Testament, omdat het een aantal relevante extra thema's bevat, zoals de scepsis, de erotiek en de politiek.

Zijn Utrechtse collega, Arnold van Ruler, mengde zich in diezelfde tijd in een discussie over de relatie tussen Nieuwe en Oude Testament met zijn boek *Die christliche Kirche und das Alte Testament* (1955).² Daarin keert hij zich tegen de gewoonte om het Oude Testament alleen maar te gebruiken als opstap naar het Nieuwe. Het Oude Testament moet veel meer in zijn eigen waarde gelaten worden. Hij suggereert zelfs dat het Oude Testament de eigenlijke Bijbel is, wanneer hij de vraag stelt: 'Of is er maar één canon in deze zin, dat alleen het Oude Testament de canon is en dat het Nieuwe Testament als verklarend woordenlijstje er eenvoudig achterin aan is toegevoegd?'³ Het Oude Testament leert ons dat het ook in het christelijk geloof in de eerste plaats gaat om Gods koninkrijk op deze aarde.

Dit heeft raakvlakken met de waardering voor het Oude Testament die men tegenwoordig ziet bij 'Christenen voor Israël', die de huidige ontwikkelingen rond de staat Israël in verband brengen met beloften en profetieën uit het Oude Testament.

Het is bekend dat Miskotte en Van Ruler moeite hadden met elkaars opvattingen en stijl⁴, en beide heren zullen aan de ene kant de associatie met Calvijn en Kohlbrugge fijn gevonden hebben, maar zich aan de andere kant op zijn minst hebben verbaasd over die met 'Christenen voor Israël'. Wat hen verbindt is dat zij zich allen laten inspireren door het Oude Testament. Dit zegt iets over de kracht van de tekst, maar ook iets over de kwetsbaarheid daarvan doordat hij op zoveel verschillende manieren kan worden uitgelegd.

² De tekst daarvan is nu ook beschikbaar in de oorspronkelijke Nederlandse versie, voorzien van een uitgebreide toelichting in A.A. van Ruler, *Verzameld Werk. Deel 2. Openbaring en Heilige Schrift*, bezorgd door D. van Keulen, Zoetermeer 2008, 418-493.

³ Van Ruler, *Verzameld Werk 2*, 475. Van Keulen merkt in een voetnoot daarbij op dat Calvijn in zijn commentaar op 2 Timoteüs 3:17 ook van het Nieuwe Testament spreekt als van een aanhangsel.

⁴ Zie hierover Van Keulen in Van Ruler, *Verzameld Werk 1*, Zoetermeer 2007, 41, n. 183.

Het Oude Testament verdedigd

In 2007 publiceerde Brent A. Strawn een boek met de opmerkelijke titel *The Old Testament Is Dying. A Diagnosis and Recommended Treatment*. Daarin laat hij aan de hand van allerlei statistieken zien hoe weinig het Oude Testament nog gelezen wordt en maakt hij ook duidelijk hoe erg dat is voor het christelijk geloof. Dat kan niet zonder zijn oudtestamentische wortels. Daar rekent hij nadrukkelijk ook de taal en manier van denken bij. Met Miskotte zou je dat het 'bijbels ABC' kunnen noemen. Strawn ziet hoe dat bedreigd wordt uit drie hoeken. Om te beginnen is er de frontale aanval door de 'nieuwe atheïsten' zoals Richard Dawkins. In Nederland is Paul Cliteur daarvan een goed voorbeeld.⁵ Volgens Strawn begrijpen zij het Oude Testament niet goed. Een heldere historisch-kritische benadering neemt hun de wind uit de zeilen.⁶ De tweede bedreiging komt van de neomarcionieten, die in de geest van deze ketter het Oude Testament zijn gezag ontnemen. Soms gebeurt dat onbewust doordat het Oude Testament stelselmatig genegeerd wordt in de liturgie. Soms gebeurt dat ook heel bewust. Een goed voorbeeld (niet genoemd door Strawn) is Notger Slenczka, hoogleraar aan de Humboldt Universiteit in Berlijn, die in het voetspoor van zijn voorganger Adolf von Harnack het gelijk van Marcion verdedigt. Het Oude Testament is interessant vanuit godsdiensthistorisch oogpunt, maar kerkelijk zou het geen gezag meer toegekend mogen worden.⁷ De derde bedreiging komt volgens Strawn van christenen die het zogenaamde 'prosperity gospel' verkondigen: God belooft de ware gelovige met welvaart. Willen we het Oude Testament redden, zo stelt Strawn, dan moeten we het beter uitleggen. De geleerden zouden ook weleens wat meer hun best mogen doen om hun inzichten voor een breed publiek bekend te maken. Je kunt je echter afvragen of dat niet al voldoende gebeurt. Aan populariserende uitleg van het Oude Testament is er geen gebrek. De publicaties worden ook steeds mooier. Zie bijvoorbeeld de manier waarop Tobias Teichen via YouTube zijn boek *Roots. Auf der Suche nach dem Ursprung des Glaubens* (2016) aankondigt, over de teksten van het Oude Testament als de wortels van de boodschap van Jezus Christus. In het Nederlands taalgebied is er ook veel te vinden. Zie bijvoorbeeld het boek van Pieter J. Lalleman, *Van blijvend belang. Het Oude Testament* (2016) of het door zijn echtgenote Hetty Lalleman geredigeerde *Ongemakkelijke teksten van het Oude Testament* (2014). Men kan zich wel afvragen of daarmee ook het gewenste publiek bereikt wordt. Doorgaans zal het wel beperkt blijven tot preken voor eigen parochie.

Sterke verhalen

Is het eigenlijk wel zo slecht gesteld met het Oude Testament? Er blijkt ook veel belangstelling voor te zijn. Neem de succesvolle serie *De Bijbel voor ongelovigen* door Guus Kuijer. Hij beperkt zich daarbij tot het Oude Testament omdat hij het Nieuwe Testament minder interessant vindt.⁸ Het past in een bredere aandacht voor klassieke teksten. Zo heeft Stephen Fry veel succes met zijn nu ook in het Nederlands vertaalde boek *Mythos* (2018), met daarin een hervertelling van de oude Griekse mythen.

⁵ De verdediging van de Bijbel tegen Paul Cliteur is ter hand genomen door Sam Janse, *Is het de schuld van de ENE? In gesprek met Paul Cliteur en anderen over monotheïsme en geweld*, Soest 2016. In dit kader moet daarbij wel worden vermeld dat Sam Janse zelf van mening is dat het Oude Testament in bepaalde opzichten achterhaald is door het Nieuwe.

⁶ Op dezelfde manier wordt het Oude Testament verdedigd door Katharine Dell, *Who Needs the Old Testament? Its Enduring Appeal and Why the New Atheists Don't Get It*, Eugene 2017.

⁷ In Duitsland woedde er enkele jaren geleden een heftige discussie over zijn opvattingen. De vele artikelen die hij daarover heeft geschreven zijn nu gebundeld in: Notger Slenczka, *Vom alten Testament und von Neuen. Beiträge zur Neuvermessung ihres Verhältnisses*, Leipzig 2017. Zie over deze discussie ook Bert Jan Lietaert Peerbolte, 'De geest van Marcion. Nieuwe discussies over schepping en canon', *Tijdschrift voor theologie* 56 (2016), 263-279.

⁸ Zie het interview in *Trouw* op 21 mei 2016.

Fry is een fervent bestrijder van geïnstitutionaliseerde godsdienst. Het filmpje uit 2015 waarin hij antwoord geeft op de vraag wat hij zou zeggen als hij oog in oog met God kwam te staan, werd een wereldhit en leverde hem ook een officiële aanklacht wegens blasfemie op. Je zou je af kunnen vragen of het niet beter zou zijn wanneer mensen zoals hij onbevangen het Oude Testament kunnen lezen. Volgens de filosoof Philip Kitcher zal de religie verdwijnen en zal de Bijbel uiteindelijk bij meesterwerken zoals die van Homerus, Shakespeare en Tolstoj worden gevoegd.⁹ Als dit zou gebeuren, zou dit voor het Oude Testament misschien helemaal niet zo slecht zijn. Het Oude Testament zou weleens beter tot zijn recht kunnen komen zonder de inkadering in bestaande religies van jodendom, christendom en islam. De lezing wordt nu bepaald door oeverloze discussies over historische betrouwbaarheid en theologische en ethische kwesties: over schepping of evolutie, de ark van Noach, de vis van Jona, de genocide in naam van God, het stenigen van overspeligen, de vertaling met 'maagd' of 'jonge vrouw' in Jesaja 7:14. Ik pleit ervoor om gewoon te accepteren dat de teksten van het Oude Testament gebaseerd zijn op een achterhaald wereldbeeld en op een achterhaald godsbeeld. Mijn wereld is niet plat en mijn god houdt zich niet bezig met het regelen van regen en het zenden van ziektes. Voor het lezen van het Oude Testament betekent dat niet alleen dat we kunnen ophouden met verdedigen dat de aarde in zes dagen is geschapen en met zoeken naar hout op de Ararat, maar ook dat we kunnen ophouden met het verdedigen van een god die een hele wereld laat verdrinken, volken laat uitmoorden en Baälpriesters laat afslachten. Dat klinkt misschien verdacht marcionitisch, maar je kunt ook zeggen dat het getuigt van een groot vertrouwen in de kracht van het Oude Testament. Het gaat echter in zekere zin ook verder dan Marcion, want wat ik hier voorstel betreft ook het Nieuwe Testament, dat niet los gezien kan en mag worden van het Oude. Ik zou willen pleiten voor een *sola scriptura* los van de andere 'sola's' die van tevoren bepalen waarover het gaat. Laten het Oude en het Nieuwe Testament de strijd met teksten zoals het Gilgamesj-epos en de Ilias maar aangaan zonder dat bij voorbaat al beslist is welke tekst de beste is. Dan zullen we wel zien welke tekst zo geïnspireerd is dat hij nog steeds mensen kan inspireren. Begrijp me goed: dit is geen oproep om het geloof in God op te geven. Waar ik voor pleit is om het geloof in God niet meer direct te verbinden met de Bijbel. Dat is goed voor het geloof en het doet uiteindelijk ook meer recht aan de Bijbel. Je geloof in God krijg je mee van de mensen om je heen, van je ouders en van je geloofsgemeenschap. Het is een gedeeld optimisme over de liefde die overwint en recht dat zegeviert. Het komt voort uit een traditie waarvan ook de Bijbel deel uitmaakt. Als je het echter wilt teruglezen in of wilt bewijzen vanuit de Bijbel, dan kom je in de problemen. Beter dan dit krampachtig weg te redeneren is het om gewoon te erkennen dat dit nu eenmaal zo is. Daarmee wordt de Bijbel niet waardeloos. Integendeel, je leest erin hoe het geloof vroeger gewerkt heeft bij mensen en hoe het bij een geheel ander wereldbeeld en een zich ontwikkelend godsbeeld mensen heeft geïnspireerd kritisch en optimistisch gelovig naar zichzelf en de geschiedenis te kijken. Mijn ervaring van tientallen jaren intensief bijbellezen is dat het de moeite loont om je te blijven verdiepen in deze oude teksten. Zonder die Bijbel zou ik mijn geloof allang hebben verloren.

Klaas Spronk is hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam en verbonden aan het Centrum voor Contextuele Bijbelinterpretatie. Hij publiceerde studies over het geloof in het leven na de dood volgens het Oude Testament, over bijbelvertalen en bijbelse theologie, en schreef commentaren bij de boeken Jozua, Rechters en Nahum.

De Bijbel is voor mij een oud boek met teksten over de manier waarop mensen met een ander wereldbeeld dan het onze en met een zich ontwikkelend beeld van God hun geloof beleefden en

⁹ Zie het interview in *Trouw*, 9 januari 2018.

gestalte gaven. Ondanks die grote afstand in tijd en cultuur spreken die teksten mij steeds weer aan en kunnen ze mij inspireren om op mijn eigen manier in mijn eigen situatie het geloof in God door te laten werken. Daarbij wil ik mijn geloofsenergie niet steken in krampachtige pogingen om aan te tonen dat de Bijbel de waarheid zou spreken in zaken die te maken hebben met een achterhaald wereldbeeld en godsbeeld.

Om over na te denken

1. Heeft het Oude Testament voor u een specifieke eigen waarde binnen het geheel van de Bijbel? Herkent u de kritiek van Marcion op het Oude Testament?
2. Spronk acht het wijs om ons geloof in God niet meer heel direct te verbinden met de Bijbel, in het bijzonder met het Oude Testament. Daarvoor zijn het godsbeeld en het wereldbeeld van de Bijbel te zeer achterhaald. Tegelijk zegt hij dat hij zijn geloof zonder de Bijbel al lang zou hebben verloren. Overweeg deze spanning eens.
3. 'Laten het Oude en het Nieuwe Testament de strijd met teksten zoals het Gilgamesj-epos en de Ilias maar aangaan zonder dat bij voorbaat al beslist is welke tekst de beste is,' schrijft Spronk. Kunt u zich iets voorstellen bij zo'n 'open competitie'? Waarom wel of niet?